

Kelet-európai képzetek a vasfüggöny túlsó oldaláról – akkor és most

Egy kelet-szlovákiai oral history projekt első eredményei*

„Nem akarom azt mondani, hogy rosszul élünk, de talán jobb lenne, ha a fiatalok itthon maradnának. Miért kell kivándorolniuk Írországba?”

Szlovákiában a szocializmus hivatalos emlékezetpolitikájához igen gyakran társulnak a kriminalitás, a törvénytelenység, az alapvető emberi jogok és szabadságok elnyomásának képzetei. 2020-ban a szlovák kormány jóváhagyta az 1996-os, „a kommunista rendszer erkölcstelenségéről és törvénytelenységéről” szóló törvény újabb módosítását. Míg az 1996-os törvény Szlovákia Kommunista Pártját bűnös és elítélendő szervezetnek nevezte, a 2020-as módosítás a szocialista korszak emlékműveinek és utcaneveinek eltávolítására irányult.¹ Ez a megközelítés oda vezetett, hogy egyenlőségjelet tettek a szocialista rendszer és a náci-fasiszta diktatúra közé, amely bizonyos fokig a Nemzeti Emlékezet Intézetében folyó munka jellegét is kifejezi. Ezt az intézményt azzal a céllal állították fel, hogy minősítse az elnyomó rendszereket, elemezze a szabadság elvesztésének okait és jelentéseit, a fasiszta és kommunista rendszerek megjelenési formáit, ideológiájukat, továbbá a hazai és külföldi állampolgárok érintettségét.² Ennek megfelelően a szlovák államszo-

* Jelen tanulmány a szerző saját, szakmai kutatásainak eredménye, s a benne megfogalmazott egyéni következtetések nem tekinthetők az Európai Bizottság, vagy bármely EU-s intézmény állásfoglalásának.

A cikk része egy átfogóbb oral history projektnek, amely 2017 óta folyik Szlovákiában: APVV-16-0345 Súčasné obrazy socializmu (Kortárs szocializmus-képek).

cializmus történeti kutatásai jelentősen túlhangsúlyozták az áldozati tapasztalatot, a rezsim által üldözött és marginalizált csoportokat, és azokat az ellenzéki mozgalmakat állították a középpontba, amelyek a Szlovákiában az 1948–1989 között fennállott társadalmi és politikai rendszer delegitimációjára törekedtek.³ Mindazonáltal, az egyszerű állampolgárok, a „kisemberek” szocializmus-tapasztalata és kollektív emlékezete is fontos kutatási terület maradt, amelyet főleg az etnográfusok tanulmányoztak.⁴

Jelen tanulmány a „Kortárs szocializmus-képek” címet viselő, átfogóbb projekt részleges eredményeit ismerteti, amely 2017 óta folyik Szlovákiában. A projekt fő célja, hogy az oral history módszerének alkalmazásával összegyűjtse és rögzítse a szlovák szemtanúk mai emlékeit az 1960 és 1989 között megélt szocializmusról.⁵ A kutatók a válaszadóknak a családi életre, a munkára és a szabadidőre vonatkozó emlékeit vizsgálják a megadott történeti korszakban. A projekt egyik része azt elemzi, hogyan reflektálnak a megszólalók a „szocialista örökségre” – hogyan befolyásolja mai viselkedésüket a szocializmus élettapasztalata. A kutatócsapat több mint 100 interjú elkészítésén dolgozik. A mintába kerülés feltételei figyelembe veszik a földrajzi egyensúlyt – Nyugat-, Kelet-, Közép-Szlovákia és a főváros kiegyensúlyozott megjelenítésére törekszünk –, a vidéki és városi arányokat, a társadalmi nemek egyensúlyát, valamint a szakmai háttérrel és az iskolai végzettséggel.

Tanulmányom fő kutatási kérdése, hogy hogyan is emlékeznek vissza a kelet-szlovákiai interjúalanyok – akik a *normalizáció* idején voltak felnőttek – a nyugati világról 1989 előtt kialakított képzetekre, és hogyan látják a mai nyugati életformát, mégpedig az e tekintetben legmeghatározóbb emlékeikre, az emigrációra fókuszálva.

A kutatás 2018 májusa és novembere között folyt Kelet-Szlovákia különböző városaiban és falvaiban. Gazdasági értelemben ez a régió az ország legszegényebbike, és igen jelentős a GDP-ben mért lemaradása az ország leggazdagabb területéhez, a pozsonyi térséghez képest. (Az utóbbi GDP-je 3,5-szerese a kelet-szlovákiai adatnak.) Az OECD szerint 2016-ban a Szlovák Köztársaságban volt a második legnagyobb a regionális gazdasági diszparitás a szervezet 33 országa közül. 2017-ben Kelet-Szlovákiában a fiatalok munkanélküliségi rátája (30%) több mint háromszorosa volt a Nyugat-Szlovákiában regisztrált adatnak (9,8%).⁶ Meglátásom szerint a válaszadók jelenlegi gazdasági helyzete fontos hatással van a régióból származó emberek emlékezetére, és arra, hogy manapság miként alkotják újra a múltat.

A terepmunka 20 interjú alkalmat jelentett, összesen 10 résztvevővel, akik mind 1950 előtt születtek, vagyis már felnőtt emberek voltak a kutatott időszakban. 7 nő és 3 férfi vett részt a tanulmány alapjául szolgáló kutatásomban. Mind vidéki, mind pedig városi lakosok egyaránt képviseltették magukat. Az etnikai eloszlást tekintve a kutatásban szerepeltek magyarok, szlovákok és rutének, felekezetiileg pedig római és görögkeleti katolikusok, evangélikusok, ortodoxok, valamint magukat ateistának valló válaszadók is részt vettek a projektben. Az iskolai végzettségeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a csak általános iskolától egészen az egyetemi diplomáig terjedt a válaszadók skálája. Szakmai múltjukat tekintve pedig voltak közöttük mezőgazdasági, ipari és építőipari munkások, illetve tanárok, ápolónők, orvosok, adminisztrátorok és egykori pártmunkások is.

A kutatás elméleti és módszertani háttere

Mindegyik interjúalanyomat háromszor kerestem fel. Az első, előkészítő találkozáson elmagyaráztam a projekt célkitűzéseit, és tájékoztattam a résztvevőket arról, hogy hogyan készülnek majd az interjúk. Ezt követően került sor az első interjúra. Ekkor a szemtanúk kezében volt az irányítás: narratív interjúk készültek, amikor is a beszélők szabadon csaponghattak egyik témáról a másikra, kiemelve életük azon dimenzióit, amelyeket ők a legfontosabbnak éreztek. A második interjúra általában egy héttel az előző után került sor, amikor már feldolgoztam a legelső beszélgetést. Ekkor én is belefolytam a beszélgetés irányításába, jobban utánakérdeztem az első interjúban elhangzott, releváns és érdekes témáknak, és megkíséreltem feltárni azok minden apró részletét. Miután mindkét interjút rögzítettem az egyes szemtanúkkal, a leiratokból kigyűjtöttem a visszatérő témákat, elemeztem az egyes témák megkonstruálásának nyelvezetét és kontextusát, illetve azonosítottam a nagyobb témákhoz kapcsolódó nyelvhasználat közös elemeit. Ezek a lépések segítettek az összegyűjtött források további értelmezésére és magyarázatára szolgáló, analitikus struktúra kialakítását.

Munkám elméleti keretét Assmann-nak az egyéni emlékezésről való felfogása inspirálta. Eszerint az egyéni emlékezés nem más, mint a tapasztalataink személyes emlékezete, amivel mindnyájan rendelkezünk, és amely formálja kapcsolatainkat és identitásunkat, miközben megőrzi csalóka, szubjektív és változékony jellegét.⁷ Mindez sokban

támaszkodik Halbwachs-nak az emlékezésről alkotott koncepciójára, tehát egy olyan egyéni szellemi termékre, amely nem elszigetelten, hanem társadalmi kontextusban szerzi és hívja elő az emlékeket. Halbwachs-tól származik az az elképzelés is, hogy az emlékezés társadalmi keretei eszközül szolgálnak a kollektív emlékezet számára, hogy olyasfajta elképzelést alakítson ki a múltról, amely egy-egy adott, történeti korszakban összhangban áll a társadalom uralkodó ideológiájával.⁸ Assmann továbbfejlesztette eme gondolatot, és már azt állítja, hogy az egyéni emlékek „nem elszigetelve léteznek, hanem mások emlékeinek a hálózatában”, s hogy éppen az tesz alkalmassá egy adott csoportot a közösségépítésre: az emlékek a csoporton belül képesek arra, hogy egybeessenek és egymáshoz kapcsolódjanak.⁹ Ugyanakkor ez utóbbi koncepciót bírálta Jones és Pinfeld, akik szerint Assmann modellje homogénnek tételezi a társadalmat, amelyben a közel egykorú egyének sorsformáló, történeti tapasztalata elegendő a csoportidentitás kialakításához. A szerzők rámutattak arra, hogy különösen a poszt szocialista kontextusban a történeti tapasztalat erősen függött a nemzetiségtől, az osztálytól és a társadalmi pozíciótól, és sürgették a generációkon átívelő, azokon túlmutató, szélesebb heurisztikai eszközök bevonását a kutatásba. Olyan koncepciókat vezettek be, mint az egyéni emlékezet kollektív kontextusba ágyazva, a közösségi emlékezet, az emlékezet közvetítése, az emlékezet narratívái, valamint a politikai emlékezet.¹⁰ Ebben a kontextusban gondolkodva kutatásomban fontos dimenziót jelentett szemtanúim mai társadalmi és egyéni helyzete, illetve az, hogy hogyan befolyásolták őket jelenlegi életkörülményeik a visszaemlékezésben. A tartalomelemzés kvalitatív formái bevett módszerek az oral history források értelmezésében. A diskurzuselemzés azonban meghaladja a tartalomelemzést annyiban, hogy általa feltárhatók a szövegek látens és kontextualizált jelentései.¹¹ Kutatásom támaszkodik Norman Fairclough kritikai diskurzuselemzésére (critical discourse analysis, CDA), amely a nyelvet a társadalmi gyakorlat egyik forrásának tekintő interdiszciplináris értelmezési megközelítés a diskurzus tanulmányozásához.¹² Munkám során együttesen és kritikailag tanulmányoztam a nyelvészeti kutatás néhány kulcsproblémáját és azt a társadalmi-politikai kontextust, amelyben a narratívák keletkeztek. Ez lehetőséget adott arra, hogy megértssem a résztvevők motivációit, amikor a tapasztalataikról beszéltek. A *valóságos* (pozitívista hagyomány, amely úgy tekinti gondolatainkat, mint a valóság többé-kevésbé helyes reflexióját) és az *elképzelt* (amely a saját szellemi konstrukcióink termékének tekinti a valóságot, vagy legalábbis a valóságnak azt a részét, amit képesek

vagyunk megragadni) mellett a diskurzuselemzés bevezet egy harmadik, független tartományt. A diskurzuselemzés területe a *nyelvben* megjelenő társadalom. A nyelvet úgy tekintjük, mint a világról való emberi tudás motorját, de ha radikálisabbak vagyunk, akkor a nyelv maga is megteremt egy realitást. Más szavakkal, a társadalmi valóság a társadalom keretein belül konstituálódik, és itt központi szerepet játszanak a nyelv és a szimbólumok.¹³ Miközben a válaszadók narratíváit elemeztem, rájöttem, hogy egyetértek azzal, amit Catherine Cooke írt a *Style and socialism: Modernity and material culture in post-war Eastern Europe* (Stílus és szocializmus: Modernitás és anyagi kultúra a háború utáni Kelet-Európában) c. tanulmánykötet bevezetőjében: „Minden olyan építkezés, amely új megértésekre irányul, azzal kell hogy kezdődjön, hogy furatokat fúrunk a hétköznapi élet szöveteibe, és friss szemmel nézzük meg, milyen elemeket, rétegeket, feszültségeket és nyomást találunk ott.”¹⁴

A munka, a múltbeli szakmai élet az emlékezés középpontjában

A munka és a foglalkozás, a foglalkoztatottság emlékei központi helyen szerepeltek az összes résztvevő narratívájában. Ez összefügghet azzal a ténnyel, hogy az interjú készítésekor mind nyugdíjasok voltak, és a munkával kapcsolatos emlékek visszahozták azokat az aktív napokat, amikor a narrátorok egy dinamikus társadalmi életben vettek részt. A témához kapcsolódóan visszatérő volt a kollektív munkára való pozitív visszaemlékezés, amelyet minden megszólaló nagyon értékesnek tekintett.

A Štrba nevű faluból származó Anna családja az 1950-es években lezajlott kollektivizálás során minden földtulajdonát elveszítette.¹⁵ Anna mégis nagy büszkeséggel mesélt a termelőszövetkezetben végzett munkájáról, és több tekintetben is jobbnak látta a szövetkezetet, mint a földeken folytatott magángazdálkodást:

1958-ban jött létre a falunkban a szövetkezet. Mi építettük fel, kezdetben nagyon kevés pénzért [...] de készek voltunk a munkára, és arra, hogy jobb és jövedelmezőbb vállalkozássá fejlesszük a szövetkezetet. Nem kell elmondanom, hogyan vettek el tőlünk mindent? [...] Nos, miután elvették a földünket, egyetlen nagy táblát hoztak létre a sok kis földdarabból. Aztán traktorokkal szántották fel a földet. [A kollektivizálás után] sokkal könnyebb lett a munka, mint amikor egyéni

gazdálkodók voltunk. Az embereknek vagy volt munkájuk, vagy a szövetkezetben dolgoztak. Mindent a kezünkkel csináltunk: fejtünk, gereblyéztünk, szénát kaszáltunk, termékeket állítottunk elő, krumpelit termeltünk. Nagyon sokat kellett dolgoznunk, de fejlesztettük a szövetkezetet, noha a bérek nagyon alacsonyak voltak [...] Persze sajnáltuk, hogy elvették a földünket. De ugyanakkor könnyebb is lett valamivel, mert mi választhattuk meg, hogy milyen életet akarunk élni. Vagy a gyárba mentünk dolgozni, vagy a szövetkezetbe. És így egészen más életet élhattünk.

Minden interjúalany rögzített elbeszélésében sokat olvashatunk az elvégzett, magas színvonalú munka dicséretéről, amelyet a megszólalók tapintható büszkeséggel emlegettek. A gyári munkások és a szövetkezeti dolgozók előszeretettel elevenítették fel, hogy ők sokkal különb munkát végeztek,¹⁶ mint a mai termelők, az orvosok és nővérek pedig a szocialista közoktatás és egészségügy magasabb színvonalát dicsérték. Anna hosszan ecsetelte a gyári munka előnyeit, kiemelve a munkások méltóságát és a termelés magas színvonalát:

Amikor 17 éves lettem, elmentem a sviti gyárba dolgozni. Ott különböző ruhaneműket készítettünk: harisnyanadrágot, zoknit, pulóvert, kötött kabátot, félharisnyát, ilyesmit. Magasak voltak a megkövetelt normák: nyolc órát dolgoztunk, hogy befejezzük a feladatokat. Szerettük a munkát. Nagyon szerettük a munkát, mert kollektívában dolgoztunk. A kollektíva jó volt, nem irigykedtünk egymásra. Dolgoztunk, mosollyal az arcunkon, gyakran nevtünk, mert jó csapat voltunk [...] Hálásak vagyunk a gyárnak, hogy ott dolgozhattunk. Azt mondanám, hogy a gyári munka megtanított minket a munka szeretetére és megbecsülésére. Jó minőségű árut szállítottunk a világnak. Például, a zoknik: tökéletesre kellett megvarrunk őket. Szigorúan ellenőrizték a munka minőségét. Pedig csak egy zokniról volt szó! Külföldre gyártottunk. Nagyon jó minőségnek kellett lennie [...] ; ma olyan anyagok vannak, amelyeknek a minőségével nagyon elégedetlen vagyok. Amikor olyat látok, vagy vásárolok, hogy mindenfelé kilógnak belőle a cérnák, azt nagyon nem szeretem. Mert mi kevés pénzért dolgoztunk, szinte fillérékért, és mégis meg tudtuk jól csinálni a munkát. És ma olyan áruk vannak, amikkel sehogy sem vagyok megelégedve.

Ján egész szakmai életét Eperjesen töltötte, ahol különböző beosztásokban gyermekorvosként dolgozott, de később oktatott is orvos-

tanhallgatókat, illetve egészségügyi intézményeket igazgatott. Amikor összehasonlította a szocialista egészségügyet a maival, kiemelte az előbbi érdemeit, illetve arra is reflektált, hogy 1989 után milyen negatív változások következtek be az egészségügyről való társadalmi gondolkodásban és attitűdökben:

Azelőtt [az egészségügyet] nagyon jól megszervezték. Mindenkiről gondoskodtak. Amikor eljött a szabadság, ez megváltozott. Azelőtt az ellátás igen magas színvonalú volt. Igaz, nem volt olyan technológia, mint a nyugati országokban. Nem volt hozzáférésünk. Néha egy-egy orvosi műszer, berendezés eljutott Prágába, Motolba vagy Pozsonyba, de ez volt minden. A rendszer azonban mégis működött. Nem volt elég pénz arra, hogy megvegyék a legmodernebb technológiát, vagy, hogy jól megfizessék az embereket. Na, ezt szidtuk akkoriban, de úgy vettük, hogy mindenki egyenlő, tudja... A legfontosabb az egészség volt, és az emberek akkoriban nagyobb felelősséget éreztek az egészségük iránt, mint ma... Ma mindenki különböző vizsgálatokat követel, és a média hatására folyton arról panaszkodnak, hogy kinek kellene ezek a vizsgálatok [...], miközben semmit nem tesznek az egészségükért [...]; ma mentálisan állandó stresszben élünk, és a társadalom folyton rohan, ez meg fog ölni minket. Ez összességében egy rossz társadalom, és az egészségügy nem mentheti meg [...]; a táplálkozás katasztrofális.

A magánéleti közlések általában szintén szoros összefüggésben álltak a narrátorok szakmai életéről szóló beszámolókkal. A munkaközpontú emlékek a szocializmus alatti életre vonatkozóan nem meglepőek, tekintve az interjúalanyok személyes és társadalmi státuszát. Mivel ma már majdnem mindnyájan nyugdíjasok, szembe kell nézniük a visszavonulás tapasztalatával összefüggő nehézségekkel és más speciális problémákkal. A társadalmi és pszichológiai hatásokon túl a Szlovákiában élő idős embereknek számos gazdasági korláttal is meg kell birkóznuk. Megannyi EU-s, illetve nemzeti felmérés azt mutatja, hogy az időskorúakra demográfiai helyzetük és alacsony jövedelmük miatt szinte minden más korcsoportnál jobban leselkedik a szegénység kockázata. Ez azt jelenti, hogy fokozottan fenyegeti őket a társadalmi kirekesztés, a társadalmi élet visszaszorulása, a mobilitás hiánya, a tekintély elvesztése, különféle egészségügyi problémák, valamint a társadalmi szolgáltatásokhoz és segítséghez való korlátozott hozzáférés.¹⁷ Mivel sokan internalizálják az elszegényedés és

a társadalmi kirekesztődés érzését, vagyis azt, hogy nem egyenlő esélyekkel jutnak hozzá a szolgáltatásokhoz, információhoz, oktatáshoz vagy a munkaerőpiaci integrációhoz, ez még inkább felerősíti a létezett szocializmus alatti életük pozitív emlékeit, azt a korszakot, amikor az interjúalanyok szakmailag a legaktívabbak voltak. Utóbbiak jellemzően több alkalommal idéztek fel olyan emlékeket, amelyek a társadalmi kohéziót, az egyének közötti sűrű kapcsolati hálók, interakciók, együttműködés és harmonikus rend képzeteit, a közös érdekeket és célokat artikuláló emberek, barátok képét közvetítették. A szocialista múlt leggyakrabban kommunikált képzetei a szocialista modernitás által biztosított kényelmesebb, jobb élethez és a régi, boldog idők felidézéséhez kapcsolódtak. Mindazonáltal, miközben a szocializmusban megszokott élet pozitív képzetei dominálták az egyéni narratívákat, az akkori élet negatív tapasztalatai is egyfajta mintába rendeződtek. Általában két visszatérő motívumot figyelhetünk meg a válaszadók szocializmusról szóló személyes elbeszéléseiben: a vallási élet korlátozását, illetve a besúgóktól való félelmet, akiket veszélyesnek és ártalmasnak tekintettek, és akiktől mindenképpen óvakodni kellett, mert sok bajt tudtak okozni az egyszerű embereknek.

A létezett szocializmus idején a Nyugatról kialakított képzetekre való visszaemlékezés

Noha az első interjú idején a tízből öt válaszadó spontán beszélt a Nyugat-képekről, -konceptiókról, ezek az egyes elbeszélésekben általában nem játszottak jelentős szerepet. A legtöbb esetben nekem – már a második interjú alkalmával – kérdezőként kellett felhoznom a nyugati életről kialakított képzeteket mint beszédtemát. Ezekkel kapcsolatban a narrátorok (10-ből 8 fő) a közelebbi vagy távoli rokoniakra gondoltak, akik Nyugatra emigráltak, illetve azt mondták, hogy a saját Nyugat-képüket kizárólag az ő tapasztalatuk révén, többnyire levélváltás útján alakították ki. (Két esetben említették külföldi rokonok Csehszlovákiába történt ellátogatását.) Az egyik interjúalany azon félelmükről számolt be, hogy levelezésüket az állami hatóságok ellenőrzik:

Édesanyámnak volt egy unokatestvére Argentínában, aki a válság idején [*a nagy gazdasági világválság az 1930-as években*] vándorolt ki Európából. A férje Perón egyik testőre volt. Édesanyám levelezett

vele, telefonon nem lehetett kommunikálni. Ők [az állambiztonság] mindent tudtak. Elolvasták a leveleket, ezért nagyon óvatosan kellett fogalmazni. A fele csak ilyen frázisokból ált, hogy „Isten áldjon téged és a családodat, jó egészséget kívánok nektek” – csak efféle közhe-lyek. A férjemnek is voltak rokonai külföldön, az USA-ban. De azok egyszerű emberek voltak, egy gyári munkás és a felesége. Hébe-hóba küldtek apró ajándékokat, néha pénzt is. Ezt a kapcsolatot az állam kevésbé ellenőrizte, nem láttak benne veszélyt. De apám és anyám tanárok voltak, őket szigorúan ellenőrizték.

Három interjúalany még 1989 előtt eljutott a vasfüggönyön túli világba. A beszélgetések kibomlásával párhuzamosan a tízből néhányan elismerték, hogy maguk – vagy a rokonaik – is fontolgatták a Nyugatra való emigrációt, de végül mégis az otthonmaradás mellett döntöttek, mivel akkor ez tűnt az észszerűbb választásnak. Döntésüket az ilyenkor szokásos indokokkal magyarázták: pl. erősen kötődtek olyan emberekhez, akiket nem akartak elhagyni (szülők, barátnő), vagy pedig attól féltek, hogy a Nyugatra tett emigrációjukat (disszidálásukat) követően a rezsim üldözné (legalább) a családjuk egy részét. Deta, egy nyugdíjas tanárnő megemlítette a testvérét, egy zenészt, aki végül azt a döntést hozta, hogy nem marad Nyugat-Németországban. Deta visszatekintve a történetekre úgy látta, hogy a testvére ezzel a döntéssel veszttette el élete egy esélyét:

Meg kell említenem egy fontos dolgot a [husáki] normalizációval kapcsolatban: a határok lezárását. A testvérem hivatásos zenész volt, éttermekben és bárókban játszott. Kijutott az NSZK-ba. Mellesleg édesanyámnak élt egy unokatestvére Münchenben. Vele régebben leveleztem, de aztán meghalt. Mindenesetre a bátyám nála lakott, és ott játszott egy zenekarban. És arra gondolt, hogy kinn is marad, amire a kinti barátai is nagyon biztatták. Volt egy nagy gyár is a közelben, nem tudom, melyik, talán a Mercedes, és a barátai azt mondták neki: „Cyro, ott biztosan találsz munkát”, mert a bátyám németül is beszélt. De aztán végiggondolta – ez a hetvenes években történt –, hogy én egyetemre járok, a szüleink tanítanak, még volt pár évük a nyugdíjig, és a bátyám attól félt, hogy ha Németországban marad, akkor engem kirúgnak az egyetemről, őket pedig elbocsátják az állásukból. És ez okozta a saját életének a tragédiáját. Amikor hazajött, akkor már gondok voltak a határnál, mert a vízumja lejárt, a zenekar vezetője nem foglalkozott a meghosszabbításával. A bátyámat elvitte a rendőrség. Ott úgy bántak vele, mint egy közönséges bűnözővel. Megkért, hogy

adjak fel egy levelet a nevében Németországba, de rájöttek, és azzal vegzálták, hogy miért rángatja bele a húgát ebbe a kapitalista sz..ba, talán azt akarja, hogy kirúgjanak az egyetemről? Akkor ilyen idők jártak [...] és ő nem akarta, hogy bajba kerüljünk. És hazajött. És akkor rátalált élete szerelmére. De boldogtalanul végződött. A fia 25 évesen meghalt egy áramütéstől. És ma a bátyám tulajdonképpen hajléktalan, és mindez azért történt, mert akkor olyan idők voltak, hogy nem dönthetett szabadon. Annyira sajnálom őt, az élete egészen más irányt vehetett volna, ha nem jön haza Németországból. Lehetett volna ott zenész, vagy csinálhatott volna bármi mást, olyan okos volt. Mindez 1973-ban történt.

Sokan számoltak be arról, hogy erkölcsi megfontolások miatt nem akartak elszakadni a családjuktól és a barátaiktól. Noha az interjúk rögzítése során, legalábbis kezdetben, nem mutattak érdeklődést a nyugati világról alkotott képzetek mint téma iránt, a későbbi elbeszélésekből mégis kiderül, hogy interjúalanyaimat valójában nagyon is foglalkoztatta a nyugati élet, és saját életük bizonyos szakaszában megfordult a fejükben az emigrálás lehetősége.

Általában két nagy témakör bontakozott ki, amikor a nyugati életről, a Nyugatnak a szocializmus idején konstruált képzetéről beszéltek: a relatív anyagi jólét és árubőség, illetve – és ez volt a meghatározóbb – az emigrációs élet nehézségeiről, korlátairól kialakított elgondolások. Az első emlékek, amelyeket a szemtanúk a beszélgetés alkalmával felidéztek, általában a nyugati boltokból beszerezhető „luxuscikkek” képzetéhez kapcsolódtak. Az orvostanhallgató Ján például az 1960-as évek elején egy nyarat töltött Düsseldorfban, egy távoli rokonnál, és a helyi nyomdában keresett egy kis pénzt.

Nagyon örültem, amikor a szállásadóm, egy idősebb hölgy, megkért, hogy vásároljak be neki. Csak azt kértem, hogy írja fel egy papírra, mit akar. Nagyon élveztem a bevásárlást. Óriási szupermarketek voltak arrafelé, itthon akkor még nem is láttunk ilyeneket. Fiatal voltam, és nagyon tetszett nekem ez a bőség, azt gondoltam, ez valami nagyon jó dolog.

Az eperjesi Marta felidézte, hogy az 1980-as években, amikor ő és a társadalmilag magas státuszú, illetve jó politikai összeköttetésekkel rendelkező férje engedélyt kaptak a külföldi utazásra, meglátogatták a Bécsben élő unokatestvérét, aki 1968-ban emigrált Csehszlovákiából.

Nem mondanám, hogy nagyon foglalkoztatott volna, milyen is az élet Nyugaton. Mindenünk megvolt itthon, amit csak akartunk. De aztán az unokatestvérem – aki két évvel volt fiatalabb, mint én – emigrált, és ez felkeltette az érdeklődésemet [...]; a férjem a kapcsolatainak köszönhetően engedélyt kapott arra, hogy kiutazzunk és meglátogassuk őket [...]; le voltunk döbbenve, össze sem lehetett hasonlítani az otthoni dolgokkal [...]; a férjem nagyon szerette a DIY [*do it yourself – csináld magad*] projekteket, és bementünk egy ilyen boltba [...]; olyan áruik voltak, hogy csak ámultunk, már a pusztá látvány is lenyűgözött.

Az előnyök mellett azonban megjelentek a kinti élet korlátai is. Marta például ekként látta az unokatestvére kinti helyzetét:

Igaz, mindent megkaptak, amit akartak. De tudja, az unokatestvérem ápolónő volt, és ott csak olyan legalja munkát kapott. Igazi dáma volt Prágában, Bécsben pedig mások lakását takarította...

A szocializmus idején az emigráns élet nehézségéről kialakított narratívák visszaköszönek a mai Nyugat-képekben

A narrátorok nyugati életről szőtt elbeszéléseiben rendre központi helyet kapott annak boncolgatása, hogyan alakult vagy alakulhatott volna mindazon emberek sorsa, akik végül az emigráció mellett döntöttek. Az időhatárok olykor elmozdultak, noha én kifejezetten arra kérdeztem rá, hogy voltak-e az interjúalanyoknak olyan kapcsolatai – rokonok vagy barátok –, akik az 1960-as és az 1980-as évek között Nyugaton éltek. Ők sokszor mégis azon családtagok élményeiről számoltak be – illetve olyasféle, generációról generációra örökített családtörténeteket meséltek el –, amelyek a két világháború közötti vagy még korábbi migráció tapasztalatáról szóltak. A kivándorlás oka mindig gazdasági, a cél pedig munka- és pénzkeresés volt. A történetekhez általában a nehéz élet, a kimerítő és veszélyes munka, a családtól való elszakadás és az (általában amerikai) emigrációs élet során elszenvedett igazságtalanságok, megalázottságok képzetei társultak, valamint többen is hosszasan ecsetelték azoknak az otthon maradt családoknak a nehéz sorsát, ahonnan maga a családfő távozott el. A Štrba nevű faluból származó Jozef a két világháború közötti korszak tapasztalatára így emlékezett vissza:

Voltak Štrbában olyanok, akiknek gyakorlatilag el kellett menekülniük Amerikába. Az élet itt nagyon nehéz volt, a túlélésben kellett gondolkodni. Voltak, akik hazajöttek, de a többség sose tért vissza, ott maradtak a tengerentúlon. Nem kaptunk sok hírt róluk. Egyvalaki hazajött, Mišo Pleteník, ő azt mondta, hogy kemény munka nélkül nem él meg az ember, se itthon, se külföldön. Külföldön még jobban meg kell fogni a munka végét, hogy a helyiek befogadjanak.

A már idézett Deta mesélt az egyik rokonáról, aki a két világháború között dolgozott az USA-ban, azzal a céllal, hogy összegyűjtsön némi földet, amiből aztán otthon földet vásárolhat:

Édesapámnak mint tanárnak részt kellett vennie kollektivizálásban. Házról házra járt, hogy győzködjé a gazdákat, adják be a földet [...], nem volt tréfadolog. Az egyik rokonunk korábban Amerikában élt, nagyon veszélyes és nehéz körülmények között, egy bányában dolgozott. Összekuporgatott egy kis pénzt, és vett itthon valamennyi földet [...] és aztán mindent elvettek tőle. Börtönbe is csukták. Nem volt értelme annak, hogy annyit küszködött külföldön...

Az interjúalanyok által az emigrációhoz társított képzeteket – a személyes küszködést és a nehéz életet – különösen mélyen befolyásolták a kortárs szocialista narratívák. A migrációnak a történelmi materializmuson nyugvó, marxista elméletei – amelyeket gazdasági-politikai kérdések egész sorára alkalmaztak – az elvándorlást a gazdasági helyzetre adott válaszként értelmezték egy adott történeti kontextusban.¹⁸ A marxizmusnak egy másik fontos megállapítása a migrációra vonatkozóan John Kosa megfigyelése, aki szerint „az európai migráció történetében általánosan is megfigyelhető, hogy a kisebbségekhez tartozó lakosok nagyobb arányban hagyják el országukat, mint a többségi társadalomba tartozók.”¹⁹ Tehát a marxista historiográfia, szociológia és általános narratívák, beleértve a szlovák szerzőket – mint pl. Ladislav Tajták és Ján Svetoň²⁰ – a gazdasági deprivációt és a társadalmi marginalizálódást tekintették az emigráció két elsődleges kiváltó okának, fő ösztönzőjének.²¹ Ennek megfelelően a szocialista propagandában a Nyugat úgy jelent meg, „mint a munkásosztály kizsákmányolásának, az éhínségnek, a reménytelenségnek és a bűnözésnek a helyszíne, míg a másik oldalon a szocialista világot gazdaságilag virágzóknak festették le, ahol magasabb az életszínvonal, jobb az életkörülmények, nincsen munkanélküliség, az emberek

egyenlők, a munkások maguk uralkodnak, ahol folyamatosan új gyárak, új utak, új lakóházak épülnek.”²²

Az 1990-es évek óta a szlovák szociológusok jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megcáfolják a marxista narratívák magyarázatait, és egyfajta ellen-narratívát állítsanak fel, rámutatva arra, hogy a szocializmus idején létrejött hivatalos narratívák az emigrációnak mind a nagyságát, mind pedig a társadalmi hatását jelentősen eltúlozták. Az emigráció mintázatainak és okainak új értelmezései jelentek meg, amelyek olyan koncepciókra fókuszáltak, mint a meglévő társadalmi hálózatok fontossága és az iskolázottság – mint a migrációt jelentősen befolyásoló tényezők.²³ Ivica Bumová az állambiztonsági iratok levéltári kutatása során megállapította, hogy 1970-ben körülbelül 70 000 csehszlovák állampolgár élt külföldön, akiknek 17,5%-a származott Szlovákiából, és ennek a kétharmada Nyugat-Szlovákiából vándorolt ki,²⁴ ami megkérdőjelezi azt az állítást, mely szerint a migrációt elsősorban gazdasági megfontolások motiválják, és inkább a migráció olyan aspektusaira hívja fel a figyelmet, mint a humán- és kapcsolati tőke, nem pedig a szegénység.²⁵

Mindazonáltal a kelet-szlovákiai interjúalanyokkal folytatott beszélgetések azt mutatták, hogy a migrációhoz pontosan a gazdasági körlátok és a társadalmi marginalizálódás képzetei társulnak, amikor felidéztek a szocializmus idején kialakított Nyugat-képeket, amelyek ma is befolyásolják a nyugati világról alkotott percepciókat. A migráció időhatárai (*ma / a szocializmus idején / a szocializmus előtt*) sokszor keverednek. Megfigyeltem, hogy amikor a narrátorok a szocializmus idején kialakult képzetekről beszéltek, gyakran váltottak, mégpedig azért, hogy a mai helyzetről fejtsek ki véleményüket. Amikor a jelenben tűnődtek el a nyugati életen, fantáziájukat kevésbé ragadta meg az anyagi javak bősége. Ehelyett az elbeszélések centrumába a migráció kizsákmányoló és felforgató aspektusai kerültek, amelyek megfeleltek a migráció marxista narratíváinak, és gyakran együtt jártak a szocialista múlt nosztalgikus felidezésével és a szocialista modernitás dicséretével. Éppen ez mutatkozott meg például Mária visszaemlékezésében, aki az 1989 utáni társadalmi és oktatásügyi változásokat hozta közvetlen kapcsolatba a mai migrációval:²⁶

Jobban oda kellene figyelniük az oktatásra, hogy a dolgok fejlődjenek, és akkor a fiatalok talán itthon maradnának [...] és talán más lenne az élet. Nem akarom azt mondani, hogy rosszul élünk, de talán jobb lenne, ha a fiatalok itthon maradnának. Miért kell kivándorol-

niuk Írországba? És most nem is az iskolázott, diplomás emberekről beszélek, hanem az egyszerű emberekről, mint a pincérek, vagy akiknek csak egy szakmunkás bizonyítványuk van. Mit kezd egy mai fiatal egy szakmunkás papírral? Hol talál állást? A szocialista gyárakat bezárták [...] a fiatalok régen ott szereztek szakmai gyakorlatot, tapasztalatot. Most van egy óriási Renault, Honda és Isten tudja, még milyen gyár. De vajon alkalmazták-e majd ezek a gyárak a fiatalokat és megtanítják-e őket arra, hogyan kell megjavítani egy kocsit? Talán igen [...] én csak kérdezem.

Mivel az interjúalanyok a mai fiatal generációk elvándorlásának fő okaként a munkakeresést jelölték meg, gyakran vontak párhuzamot a jelenkori migránsok nyugati élete és azon családi történetek között, melyekben a nagyapák elhagyták otthonukat, hogy el tudják tartani a családot. Ezt illusztrálja Jozef megjegyzése:

Ez nagyon érzékeny téma. A fiatalok ma már szerteszét vannak a világban. Sok fiatal család ment ki külföldre, az én tágabb családomból is – elmentek Németországba. Munka miatt mentek ki [...]; sokkal jobban keresnek, mint itthon. Nem hiszem, hogy ne akarnának sokan visszajönni. Itt vannak a kapcsolataik, a rokonaik és az erős érzelmi kötelékek. De kint sokkal jobbak a körülmények [...]; az emberek örülnek, hogy jó munkájuk van, és jól keresnek.

Következtetések

Amikor a narrátorok a szocializmus alatti életükről beszéltek, emlékeik középpontjában a munka és a szakmai élet álltak, ami összekapcsolódott a társadalmi életben tett aktív részvételük felidézésével. Elégedettséggel és büszkeséggel beszéltek a termelőmunkában való részvételről, vagy a szakmai élet sikereiről. Ez nem meglepő, tekintve, hogy az interjúalanyok életének legaktívabb és legproduktívabb periódusa a létezett szocializmus időszakára esett. A beszélgetések elején az interjúalanyok még nem említették, hogy a szocializmus idején különösképpen foglalkoztatta volna őket a nyugati élet, vagy az ahhoz kapcsolódó különféle fantáziák, egyéni képzetek. A Nyugat-képek spontán felidézésére csak elszórt példák akadtak; a témát és annak kifejtését a kérdezőnek kellett bátorítania. A narratívák kibomlásával azonban világossá vált, hogy a szocializmus idején is voltak elképzeléseik a

nyugati életről, illetve mindez mint esetleges lehetőség bizony többekben is felmerült. A Nyugat-képek felidézése éppen ezen emlékeket hívta elő, illetve azt a múltbeli szándékot – vagy inkább reményt –, hogy maguk is kipróbálják a nyugati életet. Utóbbi ugyanakkor előhívta a migrációval kapcsolatos általános reflexiókat, képzeteket, egyéni vagy családi emlékeket. E tekintetben az elbeszélések azt mutatták, hogy a narrátorokat igen nagy mértékben befolyásolták a szocializmus idején a hivatalos narratívákban konstituált és propagált Nyugat-képek, valamint a migrációval kapcsolatos képzetek. A narrátorok nem reflektáltak a régi és a mai migrációs kontextusok, a társadalmi-politikai motivációk és mintázatok különbségeire, hanem továbbra is úgy látták, hogy a migráció a marginalizált populáció (tehát a periférián élő lakosok) menekülési útvonala, és gazdasági okok motiválják (vagyis a gazdaságilag fejletlen régiók a fő kibocsátók). A narrátorok hangot adtak azon félelmüknek, hogy sok embernek azért kell elhagynia az otthonát és Nyugaton keresni munkát és megélhetést, mert odahaza nincs lehetőségük az anyagi boldogulásra. Ez a vélemény általános volt a mintában, függetlenül az etnikai vagy felekezeti hovatartozástól, az iskolai végzettségtől vagy a múltbeli foglalkozástól, beosztástól.

A migráció mélyen beágyazódott a Szlovákiában élő emberek kollektív emlékezetébe és történeti tudatába. Az interjúk elemzése során megállapítottam, hogy a migrációhoz a narrátorok a szegénység és a jobb életért vívott harc képzeteit társították, ugyanakkor megjelent a családok szétszakadásától való félelem is, ami egyfajta távolságtartást eredményezett a Nyugattól mint olyan célterülettől, amely elválasztotta a kivándorlókat eredeti közösségüktől, és „agyelszívóként” is működött.

A kutatás következő szakaszában fontos lesz feltérképezni a regionális egyenlőtlenségeket és a generációs különbségeket, hogy tovább finomítsuk az eredményeket, és korrelációt keressünk előzetes analízisem eredményei, illetve a narrátorok kora és társadalmi státusza között, figyelembe véve azt a tényt, hogy Kelet-Szlovákia ma azon régiók közé tartozik, amelyeket a leginkább sújt a munkával, munkakereséssel összefüggő, nyugati irányú elvándorlás.

- ¹ A Törvénykönyv 338/220 cikkelye
- ² <https://www.upn.gov.sk/>
- ³ A téma kapcsán érdemes megemlíteni az 1990 után kiadott történelem-tan-könyvek államszocializmus-képét is. Utóbbival magam is foglalkoztam: Slávka Otčenášová: *Imagining State Socialism in Slovakia after 1989: Public Discourse and History Education Practices*. In Eszter Bartha – Tamás Krausz – Bálint Mezei (eds.): *State Socialism in Eastern Europe History, Theory, Anti-capitalist Alternatives*. London – New York, Palgrave MacMillan, 2023 (megjelenés alatt; URL: <https://link.springer.com/book/9783031225031>). A magyar történelem-tan-könyvekhez lásd: Bálint Mezei: *Between Goulash Communism and Dictatorship: The Image of Hungarian State Socialism in Secondary School Textbooks* (Published after 1990). In Bartha–Krausz–Mezei (2023): i. m. (megjelenés alatt); Mezei Bálint: *Az államszocializmus képe a magyarországi középiskolai tankönyvekben. A fősodor narratívái (1990–2010)*. *Eszmélet*, (2022), 133. 82–83.
- ⁴ Profantová, Zuzana (ed.): *Small History of Great Events in Czechoslovakia after 1948, 1968 and 1989*. Bratislava, VEDA (Publishing House of the Slovak Academy of Sciences), 2006.; Profantová, Zuzana (ed.): *Ako sme žili v socializme. Kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava, Slovenská akadémia vied (SAV) – Zing Print, 2012.
- ⁵ Az 1960 és 1989 közötti időszak két végpontja a „nagy történelem” mérföldköveire utal. 1960. július 11-én fogadták el a Csehszlovák Szocialista Köztársaság új alkotmányát (100/1960 sz. alkotmányos cikkely), amely deklarálta, hogy Csehszlovákiában befejeződött a szocialista rendszer felépítése. A második mérföldkövet pedig a Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP) vezetése alatt fennálló rendszer vége jelenti. Ezt tükrözte az 1345/1989 sz. alkotmányos cikkely, amely eltörölte a CSKP vezető szerepét. Utóbbit a még 1960-ban elfogadott alkotmány 4. cikkelye rögzítette. Ez az időkeret számos fontos társadalmi-politikai eseményt ölel fel, mint pl. a társadalmi újjászületés és az 1968-as Prágai Tavasz, majd a *normalizációs* időszak, melyet a Prágai Tavasz előtti viszonyok restaurációja jellemez, s amely egészen 1989 novemberéig meghatározta a csehszlovák lakosság életét.
- ⁶ Forrás: OECD: *Regions and Cities at a Glance 2018 – Slovak Republic*. 2018. Online: <https://www.oecd.org/cfe/SLOVAK-REPUBLIC-Regions-and-Cities-2018.pdf>
- ⁷ Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München, Verlag C.H. Beck, 2006. 36.
- ⁸ Halbwachs, Maurice: *On Collective Memory*. Chicago–London, University of Chicago Press, 1992. 38–40.
- ⁹ Assmann (2006): i. m.
- ¹⁰ Jones, Sara – Pinfold, Debbie: Introduction: Remembering Dictatorship: State Socialist Pasts in Post-Socialist Presents, *Central Europe*, 12. (2014), 1. 1–15.
- ¹¹ van Dijk, Teun A.: Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society*, 4. (1993), 49–283.
- ¹² Fairclough, Norman: *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London – New York, Longman, 1995.
- ¹³ Cruickshank, Jørn: The Role of Qualitative Interviews in Discourse Theory. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, 6. (2012), 38–52.

- ¹⁴ Cooke, Catherine: Style and socialism: Modernity and material culture in post-war Eastern Europe. In Reid, Susan E. – Crowley, David (eds.): *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. Oxford – New York, Berg, 2000.
- ¹⁵ A föld kollektivizálása – mint a mezőgazdasági termelés integrációja az állami tervgazdaságba – része volt a nagyszabású társadalmi átalakulásnak, amelyre a kommunista párt vezetésével került sor az 1940-es évek végétől. Az átalakulás a tulajdon államosítására és a tulajdonviszonyok, a tulajdonszerkezet radikális megváltoztatására irányult. Ehhez lásd: Varinský, Vladimír: *Kapitoly z dejín kolektivizácie na Slovensku (1948–1960)*. Banská Bystrica, Belianum, 2014.
- ¹⁶ Vö.: Bartha Eszter: “Would you call the capitalists back?”: Workers and the beginning of market socialism in Hungary, *Social History*, 34. (2009), 2. 123–144.
- ¹⁷ European Commission: *Situácia starších na Slovensku*. 2010. Online: https://ec.europa.eu/employment_social/2010againstopoverty/export/sites/default/downloads/Topic_of_the_month/SK_Thematic_article7_Situation_of_elder_people.pdf
- ¹⁸ Vogel, Richard D.: Marxist theories of migration. In *The Encyclopedia of Global Human Migration. Volume 5*. Oxford, Blackwell Publishing, 2013.
- ¹⁹ Kosa, John: A Century of Hungarian Emigration, 1850–1950. *The American Slavic and East European Review*, 16. (1957), 501–514., 504.
- ²⁰ Tajták, Ladislav: Východoslovenské vystahovalectvo do prvej svetovej vojny. *Nové obzory* (1961), 3. 42–57.; Svetoň, Ján: *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava, Epocha, 1970.
- ²¹ Történetileg nézve, Szlovákia területéről – amely 1918-ig Magyarország része volt – két fő típusú emigrációt figyelhetünk meg, amelyeket gazdasági és ideológiai okok (utóbbiba beleértve a vallási és politikai megfontolásokat) motiváltak. A régió migrációs története mind belső, mind pedig külső mozgásokat foglal magába, melyeket a huszita mozgalmat követő felfordulás, később a reformáció és a 16.-tól a 18. századig terjedő ellenreformáció fűtött. (A hitük miatt elüldözött emberekéről van szó, vagy épp azokról, akik a saját társadalmukban szorultak a perifériára.) A régió másik nagy kibocsátási hulláma a 19. században tetőző gazdasági migráció volt, amely elsősorban Nyugat-Európára és az USA-ra irányult. (A magyar hatóságok erősen támogatták az etnikai kisebbségek e célú elvándorlását.) A mai Szlovákia területéről történt nagyszabású migráció, amely a 19. század harmadik negyedében vette kezdetét, olyan meghatározó jelenség volt, amely igen jelentős társadalmi hatásokkal járt. A témához lásd: Harušťák, Igor: Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vystahovalectva. Migračné impulzy vystahovalectvo z hornouhorských žúp na americký kontinent v kontexte migračných pohybov v strednej a východnej Európe v poslednej štvrtine 19. storočia. In Kováč, Dušan (szerk.): *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2013. 214–226.
- ²² Štefančík, Radoslav – Nemcová, Alica : The emigration of the Czechoslovak inhabitants in the language of the communist propaganda. *Historia y Comunicació Social*, 20. (2015), 1. 89–105., 101.
- ²³ Bahna, Miloslav: *Migrácia zo Slovenska po vstupe do Európskej únie*. Bratislava, Veda, 2011.

- ²⁴ Bumová, Ivica: Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj). In Luther, Daniel (szerk.): *E/Migrácie a Slovensko*. Bratislava, Ústav etnológie SAV a Ústav vedy a výskumu UMB, 2006. 41–74.
- ²⁵ Bahna (2011): i. m.
- ²⁶ A téma kapcsán érdemes kitérni a magyarországi és a keletnémet tapasztalatokra is: Bartha Eszter: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen” – Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. In Bartha Eszter: *Kelet-európai alternatívák a 20. és a 21. században: Történeti és szociológiai tanulmányok*. Budapest, Volos Kiadó, 2013. 158–182.; Eszter Bartha: *Forgotten Histories: Workers and the New Capitalism in East Germany and Hungary*. In Boyer, John W. – Molden, Berthold (eds.): *EUtROPEs: The Paradox of European Empire*. Chicago (IL), University of Chicago Press, 2014. 309–334.; Bartha Eszter: Munkások a munkásállam után. A változás etnográfija egy volt szocialista mintagyárban. In Némedi Dénes – Szabari Veronika – Fonyó Attila (szerk.): *Kötő-jelek 2002. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest, ELTE, 2003. 117–147.

(Fordította: Bartha Eszter)

Eredeti megjelenés: Slávka Otčenášová: *Imaging the Other Side of the Iron Curtain: Then and Now. Oral History Research Conducted in Eastern Slovakia. Slovenský Národopis*, 69. (2021), 2. 294–307.